

Research Paper

Conceptualization of Environmental Movements in the Periphery of Iran

Jamil Rahmani¹, Seyyed Hossein Serajzadeh², Karam Habibpour Gatabi³, Hossein Mohammadzadeh⁴

1. PhD Student in Sociology, Kharazmi University, Tehran, Iran.
2. Associate Professor, Department of Sociology, Kharazmi University, Tehran, Iran.
3. Associate Professor, Department of Sociology, Kharazmi University, Tehran, Iran.
4. Associate Professor of Sociology, Department of Social Sciences, Payame Noor University.

Received: October 10, 2022
Accepted: February 25, 2023
Available Online: February 25, 2023

Keywords:

Center-periphery model, environmentalism in the periphery, environmental movement, eco-nationalism, new social movements

Abstract

Contrary to the common wisdom that traces the origin of environmental movements to the urban middle class, the existing empirical findings imply that such an account of environmentalism fails to provide a further approach. Environmental movements may emerge from non-urban settings or within different social classes and groups beyond the middle class. Since the state's marginalizing structure and capital provoke environmental damage in peripheral regions, the social groups living there have been also put in jeopardy. In this respect, it is not coincidence that these peripheral settings are at the core of a variety of environmental movements, which are intricately linked to life and politics. This article, by reviewing the empirical research on environmental movements in Iran, shows that the majority of existing studies focus on the large cities in Iran. As they fall into the mainstream approach to environmental movements, their outcomes remain limited in understanding the inquiries on environmentalism in the periphery of Iran. Even if few studies provide some pertinent results to this research, they lack a conceptual framework to describe environmentalism in the periphery, which is at the hub of this paper. Through the consolidated reading of "center-periphery," "subaltern environmentalism," and "new social movement" theories, some key notions such as "internal colonialism," "subaltern environmentalism," "eco-nationalism," "internal mode of action," and "external mode of action" are then introduced and articulated in a speculative manner, drawing on Althusser's "overdetermination" approach.

Rahmani, J., Serajzadeh, S.H., Habibpour Gatabi, K., Mohammadzadeh, H. (2023). Conceptualization of Environmental Movements in the Periphery of Iran. *Sociology of Culture and Art*, 4(4), 157-173.

Corresponding author: Seyyed Hossein Serajzadeh

Address: Department of Sociology, Kharazmi University, Tehran, Iran.

Tell: +9189121484178

Email: serajsh@yahoo.com

Extended Abstract

1- Introduction:

With the popularization of the environmental movement as a "new social movement," a number of researches have been carried out in Iran; however, these are mostly restricted to Tehran and the large cities of Iran by ignoring environmentalism in the peripheral regions. This reveals both the vacuum of empirical research and the lack of a concrete conceptual framework for peripheral contexts. The main claim of this research is how to theoretically explain the emergence of environmentalism in the periphery of Iran. Besides environmental destruction as a global concern, what other structural factors in peripheral regions, such as Kurdistan, have triggered the emergence of environmental activism. This article, thus, aims to formulate a conceptualization of "environmentalism in the periphery" through a consolidated reading of "center-periphery" theory, "new social movements," and "subaltern environmentalism." Inspired by Althusser's notion of "overdetermination" and the theories mentioned above, we attempt to offer a conceptual framework for understanding the structural dynamics promoting the environmentalism of the periphery in Iran vis-à-vis the case of Kurdistan.

2- Results:

Since the 1990s, environmental issues have been investigated in Iran, but sociological studies on environmental mobilization remain quite limited. It is therefore apparent that the complexity, scope, and character of environmental mobilizations require further examination. Besides, the relationship between environmentalism and issues such as civil society, social justice, democracy, and subaltern life in the periphery is missing from these studies. To date, only two studies have focused on the environmental movement in Iranian Kurdistan ('peripheral region'), of which one is in English by a researcher abroad (Hassannian, 2021). This emphasis remarks the overlooking of peripheral regions in social research, especially in relation to the resistance of the subordinate to the domination of the master, where the domination of the center is opposed by collective and innovative resistance generated in the periphery. This is what reflects and confirms the link between power and

knowledge in this field. In many instances, the mainstream discourses in academia prevent the visibility of marginalized groups, making many social scientists, consciously or unconsciously, the subjects of these discourses.

3- Conclusion:

This article proposes to use the concepts and theories of "center-periphery," "subaltern environmentalism," and "new social movements" influenced by the overdetermination approach to explaining the structural factors of the emergence of environmentalism in the periphery. To this end, the center-periphery model and, in particular, the concept of internal colonialism can be employed to elucidate the relationship between the state and a peripheral region like Kurdistan, where the ethnic identity of its inhabitants differs from the dominant one. According to the concept of internal colonialism, the State extracts natural resources and labor from the periphery to accumulate capital in the center, while denying its inhabitants political control over the peripheral region, like Kurdistan. Simultaneously, the state does not provide the basis for developing and strengthening the culture and mother tongue of the people on the periphery/margins. In many cases, this situation provokes the emergence of national resistance movements (of the classic movement type) against centralist policies, which can be defined as "peripheral nationalism," in other words, discourses and actions that challenge the dominance of the ruling identity and integration into the dominant culture. The Kurdish national movement in Iran over the past century is an example of such discourse and action. There are two determining factors (the colonial policy of the state and the resistance of the people on the periphery) that can affect the emergence of any other new movement. For example, when a new issue such as the environment is raised in this context, it is very much intertwined with the economic and political background of the region. One of the possible reactions to the environmental crisis in regions becoming peripheral due to identity politics/unequal social structures is eco-nationalism, which involves the link between national identity and environmentalism. People subjected to ethnic discrimination in a country may perceive the

destruction of their environment by the state as a colonial policy, just as they do in other areas of their lives (economy, politics, culture). Therefore, eco-nationalism can explain this form of peripheral environmentalism, which, like other forms of subaltern environmentalism, has a deep connection to politics and life. Although environmental movements are influenced by economic and political contexts tied to given contexts, and also have connections and commonalities with classical movements, except for their focus (i.e., the environment), they also differ from classical movements in terms of mode of action. In fact, what places these movements among the new social movements is their mode of action. The explanation of this difference in the mode of

action is also proposed in this article by referring to the theory of new social movements and to two concepts that are extracted from it, namely “internal mode of action” and “external mode of action”.

4- Funding:

There is no funding support

5- Authors' contributions:

Seyyed Hossein Serajzadeh the corresponding author of this article is an Associate Professor at the Department of Sociology, Kharazmi University, Tehran. Iran.

6- Conflict of interests:

The authors declare no conflict of interest.

مفهوم‌پردازی جنبش‌های محیط زیستی پیرامونی در ایران

جمیل رحمانی^۱، سیدحسین سراج‌زاده^{۲*}، کرم حبیب‌پور گتایی^۳، حسین محمدزاده^۴

۱. دانشجوی دکتری گروه جامعه‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

۲. دانشیار گروه جامعه‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

۳. دانشیار گروه جامعه‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

۴. دانشیار گروه علوم اجتماعی، دانشگاه پیام‌نور، سنندج، ایران

چکیده

برخلاف تصور رایج که خاستگاه حرکت‌های زیست محیطی را طبقه متوسط شهری می‌داند تجربه‌های تاریخی متفاوت نشان می‌دهد که این تصور از محیط زیست‌گرایی بسیار محدود است و چنین جنبش‌هایی ممکن است در وضعیت‌های جغرافیایی غیرشهری و پیرامونی یا از درون طبقات و گروه‌های اجتماعی مختلف غیر از طبقه متوسط نیز ظهور کنند. یکی از دلایل آن هم این است که ساختارهای پیرامون ساز دولت و سرمایه بیشترین حجم تخریبات زیست محیطی را در مناطق پیرامونی انجام می‌دهند و جدیدترین تهدیدهای محیط زیستی نیز متوجه همین مناطق و گروه‌های اجتماعی ساکن در آن‌ها است بنابراین جنبش‌های محیط زیستی در این وضعیت‌ها بیش از هر جای دیگری با زندگی و سیاست درهم تنیده‌اند و شرایط امکان ظهور نیز دارند. در این مقاله با مرور پژوهش‌های تجربی مربوط به موضوع جنبش‌های محیط زیستی در ایران نشان داده شد که اغلب این پژوهش‌ها بر کلان‌شهرهای مرکز ایران متمرکز بوده‌اند، از این رو در قالب رویکردهای جریان اصلی و رایج قرار می‌گیرند و نتایج آن‌ها کمک چندانی به توضیح محیط زیست‌گرایی در پیرامون ایران نمی‌کند. موارد معدودی از پژوهش‌ها نیز وجود دارند که اگرچه برخی از نتایج آن‌ها برای پژوهش حاضر قابل پذیرش بود اما به دلیل فقدان چهارچوب مفهومی برای توضیح محیط زیست‌گرایی در پیرامون که هدف این مقاله است مورد نقد قرار گرفته‌اند. در ادامه با خوانشی تلفیقی از نظریه‌های مرکز-پیرامون، محیط زیست‌گرایی فرودستان و جنبش‌های اجتماعی جدید چند مفهوم اساسی مانند «استعمار داخلی»، «محیط زیست‌گرایی فرودستان»، «کوناسیونالیسم»، «شیوه‌ی درونی کنش» و «شیوه‌ی بیرونی کنش» معرفی و به طرز نظرورزانه و با الهام از رویکرد «تعیین چند بعدی» آلتوسر صورت بندی شده است. بر این اساس برای تبیین عوامل ساختاری و بسترهای ظهور محیط زیست‌گرایی در پیرامون ایران با تاکید بر کردستان یک چهارچوب مفهومی متشکل از مفاهیم فوق پیشنهاد شده است.

تاریخ دریافت: ۱۸ مهر ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش: ۶ اسفند ۱۴۰۱

انتشار آنلاین: ۶ اسفند ۱۴۰۱

واژه‌های کلیدی: مدل مرکز-پیرامون، جنبش محیط زیستی، محیط زیست‌گرایی در پیرامون، اکوناسیونالیسم، جنبش‌های اجتماعی جدید.

استاد: رحمانی، جمیل؛ سراج‌زاده، سیدحسین؛ حبیب‌پور گتایی، کرم و محمدزاده، حسین. (۱۴۰۱). مفهوم‌پردازی جنبش‌های محیط زیستی پیرامونی در ایران. *فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۴(۴): ۱۵۷-۱۷۳.

* نویسنده مسئول: سیدحسین سراج‌زاده

نشانی: گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

تلفن: ۰۹۱۲۱۴۸۴۱۷۸

پست الکترونیکی: serajsh@yahoo.com

مقاله حاضر از رساله دکتری آقای جمیل رحمانی با عنوان «تحلیل گفتمان انتقادی کنش‌های جمعی زیست محیطی در مناطق گردنشین ایران» به راهنمایی دکتر سیدحسین سراج‌زاده و مشاوره دکتر حسین محمدزاده و دکتر کرم حبیب‌پور گتایی در دانشگاه خوارزمی، استخراج شده است.

۱- مقدمه و بیان مسئله

با تشدید روز افزون مخاطرات محیط زیستی مانند افزایش دمای کره‌ی زمین، جنگل زدایی، افزایش ریزگردها، کاهش ذخایر آب‌های زیرزمینی و غیره حساسیت نسبت به این مسئله در میان جوامع مختلف در چند دهه‌ی اخیر نسبت به گذشته بسیار بیشتر شده است. به طوریکه پرداختن به معضلات محیط زیستی در رسانه‌های جمعی به یک روال روزانه تبدیل شده است؛ علاوه بر این درگیر شدن جامعه با مشکلات زیست محیطی و تلاش برای مقابله با آنها نیز به یک مطالبه‌ی اساسی از سوی مردم برای به چالش کشیدن دولت‌ها تبدیل شده است تا جاییکه در برخی از کشورها مسئله‌ی محیط زیست به امری سیاسی تبدیل شده است. از اوایل دهه‌ی ۱۹۷۰ میلادی به این سو در بسیاری از کشورهای جهان انواع مختلفی از کنش‌های جمعی از سوی گروه‌ها و طبقات مختلف اجتماعی برای مبارزه با تخریب محیط زیست انجام گرفته که این امر توجه پژوهشگران علوم اجتماعی را نیز به خود جلب کرده است. در سه دهه‌ی آخر قرن بیستم به تدریج محیط زیست‌گرایی به عنوان یک نیروی اجتماعی جدید برای مقابله با آسیب‌هایی که متوجه طبیعت و محیط زیست بود وارد مبارزات اجتماعی شد. بسیاری در ابتدا معتقد بودند تهدیدات محیط زیستی امری فراتر از طبقه، نژاد، جنسیت و مرزهای ملی است و واکنش به آن پیوندی جدی با این عوامل برقرار نمی‌کند. طرفداران این رویکرد امیدوار بودند که این تهدید مشترک می‌تواند همه‌ی مردم جهان را حول مبارزه برای نجات محیط زیست متحد کند. البته همان زمان بودند محققانی که بر نادرست بودن این باور پافشاری می‌کردند (چاوز، ۱۹۸۷؛ بولارد، ۱۹۹۴). همچنین یکی دیگر از تصورات نادرست در ارتباط با محیط زیست‌گرایی این بود که گویا مسائل مربوط به محیط زیست محدود به نخبگان و یا به قول نَش (۲۰۱۴) «شکم سیرها»^۱ است. زیرا امثال نَش معتقدند کنش‌های محیط زیست‌گرایانه، رفتارهایی لوکس و مربوط به طبقات متوسط و بالای جامعه هستند و برای این افراد که از لحاظ نیازهای مادی تامین می‌باشند دفاع از محیط زیست و پرداختن به آن بیشتر جنبه‌ی سرگرمی دارد. اما رجوع به تجربه‌های تاریخی به صورت گسترده‌تر نشان می‌دهد که این تصور از محیط زیست‌گرایی بسیار محدود است (کایولا، ۲۰۱۸: ۳۷). در همین راستا در دو دهه‌ی گذشته، برخی از محققان در سراسر جهان که نگرانی‌ها و دغدغه‌های عدالت محیط زیستی در رابطه با تبعیض و نابرابری‌های اجتماعی دارند، ایده‌ی لوکس بودن محیط زیست و تعلق آن به یک گروه یا جامعه خاص که محیط زیست‌گرایی پس از کسب رفاه مادی به لحاظ اجتماعی برایشان جذاب می‌شود را به چالش کشیده‌اند. تحقیقات تجربی نشان داده که عموماً طبقات فرودست، کارگران یدی، مردم بومی و افراد فقیر اولین کسانی هستند که به دفاع از محیطی که در آن کار و زندگی می‌کنند یا از آن امرار معاش می‌کنند برمی‌خیزند (باراکا، ۲۰۱۲: ۶۵). بنابراین می‌توان گفت که چگونگی مسئله‌مند (پروبلماتیزه) نمودن محیط زیست، ترکیب گروه‌های اجتماعی حاضر در جنبش‌های محیط زیستی و نیز پاسخ‌هایی که هر کدام از این گروه‌ها و جریان‌ها برای حل بحران‌های محیط زیستی مطرح می‌کنند به بسترهای اجتماعی و سیاسی این حرکت‌ها وابسته است؛ از این رو برخلاف آن رویکردی که محیط زیست‌گرایی را یک کنش طبقه‌ی متوسطی محدود به زندگی شهرنشینی می‌داند و برای توضیح آن به تئوری‌های جهانشمول گرایانه اتکا می‌کند، اتفاقاً جنبش‌های مختلف محیط زیستی با خاستگاه طبقه‌ی کارگر یا به لحاظ نژادی با خاستگاه گروه‌های رنگین پوست (برای نمونه در حاشیه‌ی شهرهای آمریکا) و یا به لحاظ ملی/اتنیکی در برخی از کشورهای موسوم به جهان سوم وجود داشته و دارند. همین امر، یعنی ظهور محیط زیست‌گرایی در نسبت با شرایط سیاسی، اقتصادی و فرهنگی خاص هر وضعیت در جهان، اندیشیدن به شرایط امکان ظهور محیط‌زیست‌گرایی در پیرامون را به ضرورت تبدیل می‌کند. بنابراین بر پژوهشگران این حوزه لازم است که در نسبت با خاص بودگی‌های میدان‌های تحقیق خود به دنبال مفهوم‌پردازی یا شکل‌دادن چهارچوب‌های مفهومی متناسب با وضعیت مورد مطالعه‌ی خود باشند تا تئوریزه نمودن پدیده‌ی مورد مطالعه‌ی خود را ممکن کنند.

همراه با تحولاتی که در جامعه‌ی ایران پسا انقلابی روی داده است، کنشگری محیط زیستی نیز تاثیر فزاینده‌ای بر عرصه‌های مختلف سیاسی، فرهنگی و روشنفکری داشته است. اصطلاح «حفاظت از محیط زیست» به یک اصطلاح رایج تبدیل شده است که تصویری پویا از گروه‌های متعهد به مشارکت شهروندان برای حفاظت از محیط زیست در برابر مشکلات زیست محیطی را تداعی می‌کند. از اواسط دهه‌ی ۱۹۹۰ میلادی به این سو، صدها گروه و سازمان محیط زیستی در سطوح ملی و محلی در

1. full stomach

کشورهای مختلف ظهور کرده‌اند که نه تنها در میان خودشان بلکه با دیگر گروه‌های مشابه هم به طور فزاینده‌ای پیوند برقرار کرده و شبکه‌سازی کرده‌اند (افراسیابی، ۲۰۰۳: ۴۳۲). در ایران نیز جنبش محیط زیستی مانند بسیاری دیگر از جوامع تنها محدود به گروه یا طبقه‌ی خاصی مانند طبقه‌ی متوسط کلان‌شهرها نشده است. این جنبش به صورت پراکنده در نقاط مختلف مرکزی و پیرامونی ایران ظهور کرده و در فرم‌های مختلف مانند کمپین‌ها، سمن‌ها و حرکت‌های اعتراضی خود را نشان داده است. برای نمونه می‌توان به اعتراضات مردم خوزستان به کم آبی و خشک شدن تالاب‌های این منطقه در سال‌های اخیر، اعتراضات مردم آذربایجان به خشک شدن دریاچه‌ی ارومیه و همچنین اعتراضات فعالان محیط زیستی در کردستان به پروژه‌های سد سازی و انتقال آب، آتش سوزی جنگل‌ها و مراتع زاگرس، تصرف کوهپایه‌ها برای ساخت و ساز و معدن‌کاوی اشاره نمود. به علاوه در نمونه‌ی کردستان تشکیل ده‌ها سازمان غیردولتی محیط زیستی با هدف حفاظت از محیط زیست کردستان و گسترش فرهنگ محیط زیست گرایانه در فاصله‌ی سال‌های ۱۳۷۶ تا ۱۳۸۴ (۱۹۹۷ تا ۲۰۰۵) اکنون به یک مدل مردمی از یک جنبش فعال محیط زیستی تبدیل شده است (حسنیان، ۲۰۲۱: ۵). بنابراین وجود چنین پدیده‌ای در وضعیت‌های پیرامونی ایران ضرورت مطالعه‌ی نظری و تجربی این پدیده که ما آن را «محیط زیست‌گرایی در پیرامون» می‌نامیم ایجاد می‌کند. اگرچه همزمان با رشد جنبش محیط زیستی به عنوان یک «جنبش اجتماعی جدید»^۱ در ایران پژوهش‌هایی نیز در این باره انجام گرفته اما این پژوهش‌ها اغلب محدود به تهران و کلان‌شهرهای مرکزی ایران هستند و تلاشی برای توضیح محیط زیست‌گرایی در پیرامون انجام نشده است. این وضعیت ما را با خلاء همزمان پژوهش‌های تجربی و نیز فقدان چهارچوب مفهومی کاربردی در بستر وضعیت پیرامونی مواجه می‌سازد. مساله‌ی اصلی این مقاله توضیح نظری و روش‌شناختی ظهور محیط زیست‌گرایی در پیرامون ایران است، اینکه علاوه بر مساله‌ی تخریب محیط زیست که یک امر جهانی است و می‌تواند یکی از عوامل ظهور جنبش‌های محیط زیست‌گرایانه در هر جای جهان باشد، چه عوامل ساختاری دیگری در مناطق پیرامونی مانند کردستان زمینه‌های ظهور جنبش محیط زیستی را در این مناطق فراهم کرده است؟ بنابراین هدف این مقاله صورت‌بندی مفهوم «محیط زیست‌گرایی در پیرامون» با استفاده از خوانشی تلفیقی از نظریه‌های مرکز-پیرامون، جنبش‌های اجتماعی جدید و «محیط زیست‌گرایی فرودستان»^۲ است. با الهام گرفتن از رویکرد «تعیین چند بعدی»^۳ (آلتوسر، ۱۳۹۴: ۱۶۸) و تلفیق مفاهیمی که محصول نظریه‌های مذکور است تلاش می‌شود چهارچوبی مفهومی برای تبیین عوامل ساختاری وجود آورنده‌ی محیط زیست‌گرایی در پیرامون ایران و مشخصاً کردستان ارائه شود؛ تا از این طریق به توسعه‌ی مباحث جامعه‌شناختی در ارتباط با محیط زیست‌گرایی در ایران کمک کنیم.

۲- پیشینه پژوهش

۲-۱: پیشینه تجربی

بر اساس جستجوهای صورت گرفته، پژوهش‌های علمی در حوزه‌ی جنبش‌های محیط زیستی در ایران انگشت‌شماراند، به ویژه در ارتباط با حرکت‌های محیط زیستی در پیرامون نیز به ندرت می‌توان پژوهش جامعه‌شناختی را پیدا کرد. ما در ادامه‌ی این بخش به مرور پژوهش‌های انجام‌شده در ایران با تأکید بر فقدان چهارچوب مفهومی لازم برای محیط زیست‌گرایی در پیرامون می‌پردازیم. افراسیابی (۲۰۰۳)، در مقاله‌ای با عنوان «جنبش محیط زیستی در ایران: چشم‌اندازهایی از پایین و بالا» تلاش کرده است تا نمایی کلی از تحول جنبش محیط زیستی در ایران دوره‌ی موسوم به اصلاحات ارائه دهد. در مقاله‌ی افراسیابی آمده است که پس از گنجانده شدن حفاظت محیط زیست در اصل پنجاهم قانون اساسی به عنوان وظیفه‌ای عمومی، بسیاری از گروه‌ها و سازمان‌های محیط زیستی به عنوان بخشی از جامعه‌ی مدنی پا به عرصه‌ی فعالیت گذاشتند. علاوه بر این گروه‌های مردمی که بنا به آنچه افراسیابی می‌گوید از «پایین» آمده‌اند، تعدادی از نهادهای بورکراتیک دولتی نیز از «بالا» و مشخصاً در دوره‌ی ریاست جمهوری محمد خاتمی شروع به فعالیت کرده‌اند بنابراین از نظر افراسیابی جنبش محیط زیستی در ایران دو وجه بالا و پایین

1. new social movement

2. subaltern environmentalism

۳. عمیق‌ترین معنای بالقوه‌ی این عبارت آلتوسری - هر چیزی که در امر اجتماعی حضور دارد به نحوی چند جانبه تعیین می‌یابد- آن است که امر اجتماعی خود را همچون نظمی نمادین شکل می‌دهد. بنابراین، خصلت نمادین- یا به عبارت دیگر، تعیین یافته به نحوی چند جانبه- روابط اجتماعی حاکی از آن است که این مناسبات فاقد اصلاتی غایی است که آن‌ها را به برهه‌های ضروری قانونی ابدی فروکاهد (لاکلاو و موفه، ۱۳۹۲: ۱۶۰ و لاکلاو، ۲۰۰۰: ۲۹۷).

دارد که بدان ویژگی خاصی بخشیده است، به طوریکه جنبش از پایین جامعه‌ی مدنی را نمایندگی می‌کند و جنبش از بالا نماینده بوروکراسی دولتی است. تقابل گرایش‌های اسلامی و سکولار وجه تمایز دو بخش مردمی و دولتی است که او در جنبش محیط زیستی ایران شناسایی می‌کند. به زعم افراسیابی با تحول جامعه‌ی پسا انقلابی ایران، فعالیت‌های محیط زیستی تاثیر فزاینده‌ای بر فضای سیاسی، فرهنگی و روشنفکری این جامعه گذاشته است. از جمله‌ی این تاثیرها که او بدان اشاره می‌کند می‌توان به تبدیل شدن مفهوم حفاظت از محیط زیست به یک اصطلاح رایج و عامیانه، تشکیل گروه‌های محیط زیستی در سطوح محلی و ملی و شکل‌گیری شبکه‌های پیوند میان این گروه‌ها اشاره کرد. همچنین از نظر او جنبش محیط زیستی در ایران بیشتر در میان جمعیت شهرنشین، زنان، جوانان و افراد متخصص و با درآمد متوسط و بالا رشد کرده است. با این حال پژوهش افراسیابی در سطح توصیفی باقی می‌ماند و در کار او چهارچوبی مفهومی برای تبیین جنبش محیط زیستی ارائه نمی‌شود.

فدایی (۲۰۱۱)، در مقاله‌ای با عنوان «جنبش محیط زیستی در ایران» که از رساله‌ی دکتری خود استخراج کرده جنبش محیط زیستی ایران را به عنوان جنبشی برای تغییر اجتماعی معرفی می‌کند. به نظر وی این جنبش با توجه به موضوعاتی که طرح کرده فراتر از مرزهای جنبش‌های اجتماعی پیش از خود رفته است. فدایی در این پژوهش تلاش کرده با بکارگیری نقادانه‌ی چهارچوب نظری جنبش‌های اجتماعی جدید و مفاهیم طرح شده توسط آلن تورن و آلبرتو ملوچی جنبش محیط زیستی در ایران را توصیف و تبیین نماید. وی مدعی است که مفروضات اروپا محور نظریه‌ی جنبش‌های اجتماعی جدید را در ارتباط با مورد ایران به چالش کشیده است. بر مبنای پژوهش فدایی زمینه‌های شکل‌گیری جنبش محیط زیستی در ایران را می‌توان در دو سطح جهانی و ملی مورد بررسی قرار داد. در سطح جهانی، اوج‌گیری مساله محیط زیست و رشد جنبش‌ها و سازمان‌های طرفدار محیط زیست در آمریکا و اروپا توانست حساسیت به این موضوع را در میان مردمان دیگر کشورها نیز بوجود بیاورد؛ و در سطح ملی دو عامل مهم در شکل‌گیری جنبش محیط زیستی موثر بوده‌اند. عامل نخست، انتخاب محمد خاتمی به عنوان رئیس‌جمهور ایران در سال ۱۹۹۷ و رشد گفتمان جامعه‌ی مدنی است که منجر به شکل‌گیری حوزه‌ی جدیدی در فضای عمومی و ظهور مطالباتی همچون حقوق فردی و شهروندی شد، امری که بستر طرح مطالبات محیط زیستی را نیز فراهم نمود. عامل دوم تدوین «برنامه اقدام ملی برای حفاظت از محیط زیست» در سال ۱۹۹۷ در کشور بود. این برنامه بر اهمیت حفاظت از محیط زیست در سطح سیاست‌گذاری افزود و همزمان منجر به رشد سریع دفاتر مشارکت‌های مردمی در سازمان محیط زیست ایران در سال ۱۹۹۸ با هدف کمک به سازمان‌های غیردولتی محیط زیستی شد. فدایی با خوانشی انتقادی از نظریه‌های جنبش‌های اجتماعی جدید این نظریه‌ها را در بستر یک وضعیت غیر اروپایی مانند ایران که تحولات ساختاری همانند اروپا را تجربه نکرده به کار گرفته است. مهمترین ادعای وی در ارتباط با جنبش محیط زیستی در ایران این است که این جنبش به عنوان بخشی از جنبش اصلاحات یا به عرصه‌ی مبارزات اجتماعی در ایران گذاشته و تازه بودن آن تنها در مقایسه با جنبش‌های اجتماعی پیشین ایران قابل درک است نه آنگونه که در نظریه‌های اجتماعی جدید نوبودگی جنبش محیط زیستی را به تفاوت‌های جامعه‌ی صنعتی و فراصنعتی در اروپا نسبت می‌دهند (فدایی، ۲۰۱۱: ۹۲). اگرچه این گزاره که: جنبش محیط زیستی در ایران در نسبت با جنبش اصلاحات در دهه‌ی ۱۹۹۰ قابل توضیح است، برای پژوهش‌هایی که در این حوزه در ایران انجام می‌گیرد بسیار راهگشا است اما بیش از هر چیز به ظهور جنبش محیط زیستی در تهران و مرکز ایران که خاستگاه جنبش اصلاحات نیز بوده‌اند نزدیک است تا مناطقی (مانند کردستان) که به لحاظ قومی و مذهبی با مرکز متفاوت هستند و در آن‌ها سنت‌ها و گفتمان‌های مقاومت در برابر گفتمان‌های مرکز‌گرا از ابتدای حکومت جمهوری اسلامی و قبل از آن نیز به طور مستمر بازتولید شده‌اند. به عنوان نمونه در کردستان به دلیل وجود گفتمان مقاومت کردی معمولاً فعالیت‌های صنفی، کارگری، محیط زیستی و مدنی، چه در مواقع بحرانی و چه غیر آن، از چهارچوب معمول این فعالیت‌ها فراتر می‌روند و به تولید یک مازاد سیاسی و بازتولید گفتمان مقاومت کردی منتهی می‌شوند (ولی و روحی، ۱۳۹۹: ۳۴). بنابراین برای توضیح و فهم کنش‌های جمعی جدیدی مانند جنبش «محیط زیستی در پیرامون» نیازمند بررسی همزمان دو چیز هستیم؛ یکی وضعیت ساختاری متفاوت پیرامون در مقایسه با مرکز و دیگری نسبت جنبش محیط زیستی با جنبش‌های پیشین اجتماعی که در این مناطق وجود داشته یا در حال حاضر فعال هستند. با توجه به این دو ملاحظه چهارچوب مفهومی طرح شده در پژوهش فدایی که داعیه‌ی توضیح جنبش محیط زیستی در ایران را دارد به دلیل مرکزگرایی نهفته در آن جهت توضیح جنبش‌های محیط زیستی در پیرامون ناتوان است. فدایی هر زمان که از

جنبش‌های اجتماعی سخن به میان می‌آورد تنها جنبش‌هایی را مثال می‌زند که در مرکز ایران روی داده اند و هیچ بحثی از جنبش‌ها و حرکت‌های جمعی و مردمی پیرامون را به میان نمی‌آورد. این خلا مهم نظری، ضرورت اندیشیدن و بساختن یک چهارچوب مفهومی متفاوت برای توضیح محیط زیست‌گرایی در پیرامون را ایجاد می‌کند، هدفی که پژوهش حاضر نیز به دنبال آن است.

کشاوری (۱۳۹۶)، در رساله‌ی دکتری خود با عنوان «تبیین جامعه‌شناختی مشارکت در جنبش محیط زیستی: مورد جنبش رفتگران طبیعت در ایران» با انجام مطالعه‌ی پیمایشی ضمن ارائه‌ی مختصات زمینه‌ای جنبش رفتگران طبیعت تلاش نموده تا عوامل جامعه‌شناختی مؤثر بر مشارکت افراد در آن را شناسایی و بر اساس آن مدل‌های ساختاری طراحی کند. بر اساس نتایج این پژوهش رابطه معناداری میان متغیرهای جمعیتی (وضعیت شغلی) و متغیرهای جامعه‌شناختی (هویت، اثربخشی، ایدئولوژی، عواطف، دغدغه‌ی محیط زیستی، نفوذپذیری گروه) با مشارکت در سازماندهی برقرار بوده است. همچنین متغیرهای جمعیتی (جنسیت، سرپرستی خانوار) و متغیرهای جامعه‌شناختی با متغیر مشارکت در حرکت‌های محیط زیستی رابطه معناداری داشته‌اند. از آنجایی که تلاش محقق جهت آزمون فرضیه‌هایی بوده که از نظریه‌های مختلف استخراج نموده و رویکرد آن غیرتاریخی و پوزیتیویستی است، بنابراین علیرغم اینکه به موضوع مشارکت افراد در جنبش محیط زیستی پرداخته است اما از این تحقیق هم نمی‌توان برای دغدغه‌ی مورد نظر ما در این نوشتار بهره گرفت.

محبوبی دریاکناری و همکاران (۱۳۹۸)، در پژوهش خود با در نظر گرفتن این پیش‌فرض که قومیت افراد بر نحوه‌ی رفتارهای محیط زیستی آنها مؤثر است به مقایسه‌ی رفتارهای محیط زیستی بین سه گروه قومی آذری، گیلک و تالش در دو استان گیلان و اردبیل پرداخته‌اند. بر اساس نتایج بدست آمده از این تحقیق که با روش پیمایشی انجام گرفته است «بین قومیت آذری و گیلک تفاوت معناداری وجود دارد و در واقع، رفتارهای محیط زیستی قومیت آذری بهتر و بیشترند». در این پژوهش رفتار محیط زیستی بر اساس متغیرهایی مانند نگرش محیط زیستی، آگاهی محیط زیستی و سرمایه‌ی فرهنگی مورد سنجش قرار گرفته است. اگرچه اهمیت بررسی موضوع محیط زیست و رفتارهای محیط زیستی در ایران بر کسی پوشیده نیست و پژوهش‌هایی از این دست را می‌توان گامی در راستای برجسته نمودن این مهم دانست، اما از جنبه‌ای دیگر تقلیل‌گرایی فرهنگی حاکم بر این پژوهش و در نظر نگرفتن ساختارهای اقتصادی-سیاسی در تعیین بخشی به رفتارهای محیط زیستی می‌تواند یکی از موارد قابل نقد در ارتباط با این پژوهش باشد.

ملکی و همکاران (۱۳۹۶)، در پژوهشی با استفاده از روش تحلیل گفتمان به بررسی میزان انطباق مذاکرات زیست محیطی نمایندگان مجلس شورای اسلامی ایران با الگوهای گفتمانی زیست محیطی در سطح جهانی پرداخته‌اند. بر اساس نتایج این پژوهش، گفتمان نوسازی که مهمترین ویژگی آن اولویت توسعه و نوسازی بر محیط زیست است در دوره‌های سوم و چهارم مجلس گفتمان مسلط بوده و در دیگر ادوار به عنوان رقیب سایر گفتمان‌ها عمل کرده است.

زائری و محمدی (۱۳۹۹)، در مقاله‌ی «تحلیل گفتمان فرهنگ زیست محیطی در ایران» تلاش کرده‌اند تا با استفاده از روش تحلیل گفتمان لاکلاو و موفه، چگونگی مفصل‌بندی گفتمان زیست محیطی در ایران و نحوه‌ی هژمونیک شدن این گفتمان را بررسی کنند. یافته‌های آنها نشان می‌دهد گفتمان محیط‌زیست‌گرایی در ایران در تضاد با گفتمان توسعه مرسوم که نابودگر طبیعت است شکل گرفته. به علاوه، بر اساس یافته‌های این دو پژوهشگر، پایه‌های اجتماعی جنبش محیط زیستی در ایران درون طبقه‌ی متوسط شهری و تحصیلکردگان دانشگاهی قرار دارد که مسائل مربوط به آلودگی و حفاظت از طبیعت به اجزاء غالب آن تبدیل شده است.

در این دو پژوهش اخیر بر دو نکته‌ی بسیار مهم تاکید شده است که برای پژوهش حاضر نیز حائز اهمیت است و حتی نقش پیش فرض را بازی می‌کند. یکی از نتایج مهم پژوهش ملکی (۱۳۹۶) این است که گفتمان مسلط در هفت دوره‌ی اول مجلس شورای اسلامی پس از انقلاب گفتمان نوسازی بوده که توسعه را بر محیط زیست اولویت داده است. در پژوهش زائری و محمدی (۱۳۹۹) نیز آمده است که گفتمان محیط زیست‌گرایی در ایران در تضاد با گفتمان توسعه شکل گرفته است. بنا بر این از آنجایی

که ساختار مرکز-پیرامون نیز یکی از پیامدهای منفی برنامه‌های توسعه و به طور اخص توسعه‌ی ناموزون است لذا تاثیر مخرب این برنامه‌ها به مراتب در پیرامون بسیار بیشتر از مرکز است، چراکه با مصرف بی رویه‌ی منابع پیرامون از سوی دولت جهت توسعه‌ی صنایع مختلف در مرکز، یکی از مهمترین سرمایه‌های پیرامون که همان منابع طبیعی است از بین می‌رود و این امر نهایتاً به تعمیق هر چه بیشتر شکاف میان مرکز و پیرامون منجر خواهد شد به طوری که می‌تواند یکی از زمینه‌های ظهور جنبش‌های زیست محیطی در پیرامون را نیز فراهم کند.

جوادزاده اقدام و محمدی (۱۴۰۰)، پژوهشی با عنوان «فرهنگ مصرفی و تخریب طبیعت: رویکرد انجمن‌های زیست محیطی به بحران زیست بوم (مطالعه موردی: انجمن سبز چیا، مریوان)» انجام داده‌اند که از معدود پژوهش‌هایی است که در ارتباط با جنبش محیط زیستی در پیرامون انجام گرفته و به زبان فارسی منتشر شده است. در پژوهش مذکور با اتکا به مقوله‌ی فرهنگ مصرفی و نقش جهانی آن در تخریب محیط زیست به نقد سیاست سبز که به نظر نویسنده‌گان مبنای رویکرد انجمن محیط زیستی چیا به بحران زیست بوم است، پرداخته شده. جوادزاده اقدام و محمدی با استفاده از روش خوانش نشانه‌گرایانه، مسکوت گذاشتن نقش سازوکارهای جهانشمول سرمایه‌داری در تخریب محیط زیست و تمرکز بر عوامل جزئی محلی و افتادن به دام کیش حاشیه‌گرایی را مورد نقد قرار داده‌اند. بنا بر آنچه در پژوهش نامبرده آمده است، «هویت طلبی» یکی از مقولات سیاست سبز در انجمن سبز چیا است که یکی از پیامدهای آن «تقلیل بحران‌های زیست محیطی به مسئله‌ی نژادی است». از پژوهش جوادزاده اقدام و محمدی می‌توان چنین استنباط نمود که هویت طلبی در انجمن سبز چیا (که به نظر ما ناشی از هژمونی گفتمان اکوناسیونالیسم در جنبش محیط زیستی کردستان است) یکی از مانع‌های روئیت پذیر شدن عامل سرمایه‌داری در تخریب محیط زیست در کردستان است. در ادامه‌ی پژوهش حاضر به اهمیت مفهوم اکوناسیونالیسم برای توضیح ظهور محیط زیست‌گرایی در کردستان پرداخته می‌شود.

حَسَنیان (۲۰۲۱)، در مطالعه‌ای که به بررسی جنبش محیط زیستی در کردستان ایران پرداخته است با تمرکز بر فعالیت‌های «انجمن سبز چیا» در مریوان و با الهام گرفتن از مفهوم «محیط زیست‌گرایی فرودستان» تلاش کرده تا فعالیت محیط زیستی در کردستان را توضیح دهد. به زعم او فعالیت‌های محیط زیستی در کردستان ایران به بستری برای اعتراض به سیاست‌های اقتصادی- اجتماعی دولت تبدیل شده‌اند و به همین دلیل از سوی دولت به سرعت امنیتی شده است. بنابر یافته‌های حَسَنیان فعالیت محیط زیستی در کردستان ایران پدیده‌ی جدیدی است که خاستگاه آن به سال‌های اواخر دهه‌ی ۱۹۸۰ میلادی برمی‌گردد و اهداف اساسی این جنبش حفاظت از طبیعت کردستان در برابر فعالیت‌های مخرب نظامی، اقتصادی و توسعه‌گرایانه‌ی دولت ایران، گسترش آگاهی عمومی از نگرانی‌های زیست‌محیطی، ترویج اصل دموکراسی مستقیم، برابری جنسیتی و رفاه زیست محیطی است. استفاده از مفهوم «محیط زیست‌گرایی فرودستان» در این پژوهش دریچه‌ای را برای توضیح محیط زیست‌گرایی در پیرامون گشوده است و از این رو شرایطی را برای طرح یک چهارچوب مفهومی تازه فراهم کرده است. بنابراین نوشتار حاضر که در پی ارائه‌ی یک چهارچوب مفهومی برای به کارگیری آن در پیرامون ایران می‌باشد به نوعی در راستای گسترش و توسعه‌ی مفهوم مرکزی به کار گرفته شده در پژوهش حَسَنیان است.

با مرور تحقیقات تجربی انجام شده در ارتباط با جنبش محیط زیستی در ایران می‌توان گفت، اگرچه درباره موضوعات محیط زیستی از دهه هفتاد به این سو پژوهش‌هایی انجام گرفته است اما تحقیقات جامعه‌شناختی درباره‌ی جنبش‌های محیط زیستی بسیار کم است و با کمبود تحقیقات تجربی در ارتباط با این موضوع روبرو هستیم، به طوری که نمی‌توان با اتکا به این مطالعات محدود به درک پیچیدگی‌ها، گستردگی و خاص بودگی این جنبش دست پیدا کنیم. همچنین در تحقیقاتی که انجام گرفته ارتباط بین جنبش محیط زیستی با عرصه‌هایی مانند جامعه مدنی، عدالت اجتماعی، دموکراسی و زندگی فرودستان در مناطق پیرامونی مورد بررسی قرار نگرفته است. بر اساس جستجوهای صورت گرفته تنها دو پژوهش علمی منتشر شده در ارتباط با جنبش محیط زیستی در کردستان ایران (به عنوان یک منطقه پیرامونی) انجام گرفته که یکی از آنها نیز به زبان انگلیسی و توسط یکی از پژوهشگران خارج از کشور بوده است (حَسَنیان، ۲۰۲۱). بنابراین نادیده گرفتن مناطق پیرامونی در تحقیقات اجتماعی، خصوصاً در موضوعاتی که به مقاومت فرودستان در برابر سلطه‌ی فرادستان مربوط می‌شود یعنی آن جاهایی که سلطه‌ی

مرکز از سوی حاشیه با مقاومت‌های جمعی و خلاقانه به چالش کشیده می‌شود، نشان دهنده و تایید کننده‌ی رابطه‌ی دانش و قدرت در این عرصه نیز می‌باشد. گفتمان‌های حاکم بر نظام دانشگاهی در بیشتر مواقع امکان روئیت پذیر شدن گروه‌های فرودست شده را نمی‌دهند و بسیاری از محققان اجتماعی نیز آگاهانه یا ناخودآگاه به سوژه‌های این گفتمان تبدیل می‌شوند. روحی (۱۴۰۰)، این وضعیت را تحت عنوان «کور پیرامونی» مفهوم سازی کرده است و فرایند آن را اینگونه توضیح می‌دهد: «در واقع از یک طرف دولت مدرن فضایی به اسم «پیرامون» تولید می‌کند و از طرف دیگر نظام دانش همبسته‌ی این قدرت سیاسی نیز بر آن است که وضعیت فرودستی این فضاها را غیرسیاسی، غیر تاریخی و طبیعی جلوه بدهد. به عبارت دیگر در این نظام دانش شرایط امکان دیده شدن «پیرامون» سلب می‌شود تا پویایی‌های تاریخ «پیرامون» بازآرایی‌های ایستا و ایدئولوژیک تاریخ‌نگاری‌های ناسیونالیستی «مرکز» را آشفته نسازد» (روحی، ۱۴۰۰: ۷۱-۷۰). در اینجا است که به وضوح تاثیر قدرت بر فرایند تولید دانش خود را نشان می‌دهد و مطالعه جنبش‌های محیط زیستی پیرامون ضرورت پیدا می‌کند.

۲-۲: ملاحظات نظری

مدل مرکز- پیرامون یکی از امکان‌های نظری برای توضیح رابطه‌ی نابرابر و سلسله‌مراتبی وضعیت کنونی در سطح جهانی و همچنین داخلی است؛ در ادامه‌ی این نوشتار تلاش می‌کنیم تا با استفاده از مباحث نظری و همچنین داده‌های آماری نشان دهیم که یکی از ویژگی‌های اساسی وضعیت ایران پس از تشکیل دولت-ملت مدرن شکل‌گیری یک ساختار مرکز-پیرامونی است که تبیین و توضیح آنچه در حاشیه‌های جغرافیایی و قومی ایران رخ می‌دهد (هم سیاست‌های دولتی و هم مقاومت‌های مردمی) مشروط به درک این ساختار است.

استین روکان^۱ «پیرامونی بودن» را به عنوان «تابعیت یک گروه از اقتدار یک مرکز یا هسته‌ی جغرافیایی» تعریف می‌کند. البته در این رابطه، پیرامون با داشتن حداقلی از منابع برای دفاع از متمایز بودن خود در برابر فشارهای بیرونی نیز همراه است. او ویژگی‌های پیرامون را شامل فاصله، تفاوت و وابستگی به مرکز حداقل در یکی از سه حوزه‌ی: تصمیم‌گیری سیاسی، استاندارد سازی فرهنگی و زندگی اقتصادی می‌داند (رایت، ۱۹۹۱). تئودور رایت^۲ که نمونه‌ای مناسب از به کارگیری چهارچوب مفهومی مرکز-پیرامون را برای توضیح تنش‌های قومی در پاکستان ارائه کرده، معتقد است از مفهوم مرکز-پیرامون برای توضیح تنش‌های قومی تنها در جایی می‌توان استفاده کرد که گروه‌های قومی از نظر جغرافیایی متمرکز باشند (یوسفیان، ۲۰۲۱: ۲۸). بنابراین با توجه به تعریف روکان از پیرامون و شرطی که رایت برای استفاده از مدل مرکز-پیرامون مطرح می‌کند می‌توان گفت در قلمرو دولت-ملت‌هایی که متشکل از چند گروه قومی هستند و این گروه‌ها به لحاظ جغرافیایی متمرکز هستند اگر یکی از این گروه‌ها حداقل در یکی از سطوح مختلف اقتصادی، سیاسی و فرهنگی بر دیگر گروه‌ها مسلط باشد (البته با شرط تمرکز جغرافیایی گروه‌های قومی) می‌توان از این مدل برای تشریح رابطه‌ی مرکز-پیرامون یا گروه قومی مسلط - گروه قومی تابع استفاده نمود. در ایران نیز «تمرکزگرایی» و «توسعه ناموزون منطقه‌ای» در طول نزدیک به یک قرن گذشته به یکی از ویژگی‌های اساسی ساختار حاکم تبدیل شده است به طوری که «با وجود شصت سال برنامه‌ریزی توسعه و همه‌ی سیاست‌گذاری‌ها و اقدامات توسعه‌ای صورت گرفته در نظام پیشین و دوره‌ی جمهوری اسلامی در جهت تعدیل و رفع نابرابری‌های جغرافیایی، ما همچنان با دو واقعیت ساختاری مکمل روبرو هستیم که هنوز دستخوش کمترین تغییری نشده‌اند: (۱) فاصله‌ی عمیق (استان) تهران با همه‌ی دیگر مناطق کشور؛ (۲) منتج از آن شکل‌گیری سلسله مراتب توسعه‌نیافتگی منطقه‌ای بر محور دوگانه‌های شهر/روستا، شهر بزرگ/شهر کوچک، مناطق فارس و شیعه‌نشین/مناطق اقلیت‌های قومی، زبانی و مذهبی (توفیق و یوسفی، ۱۴۰۰: ۱۴۷). تحقیقات مختلف در این زمینه نشان می‌دهد که برنامه‌های توسعه در ایران به تعمیق هر چه بیشتر مرکز و پیرامون انجامیده است و از آنجایی که پیرامون جغرافیایی در ایران تا حدود زیادی با جغرافیای محل زندگی قومیت‌های غیرفارس همپوشانی دارد بنابراین

1. Stein Rokkan
2. Theodore Wright

افزایش رفتارهای رانت جویانه در مرکز از سویی و عدم سرمایه‌گذاری، بازارهای مالی ضعیف، زیرساخت‌های ناکافی و خدمات بخش عمومی ضعیف در پیرامون از سوی دیگر سبب کاهش نرخ رشد و توسعه‌ی اقتصادی در این مناطق نسبت به مرکز ایران شده است (باقری، ۱۳۹۵: ۵۹).

۳- مفهوم‌پردازی جنبش‌های زیست‌محیطی در ایران

در ایران با یک وضعیت سلسله‌مراتبی منطقه‌ای روبرو هستیم که در آن مناطق مرکزی یا نزدیکتر به مراکز قدرت به لحاظ توسعه یافتگی بالاتر از مناطق پیرامونی قرار دارند؛ اما «درروایت تهران محور، جغرافیای نابرابری از یک سو پیامد تداوم یا بازتولید ارزش‌ها، نهادها و گروه‌های اجتماعی مبتنی بر خاص‌گرایی پیشامدرن (خویشاوندی، ایلی، قبیله‌ای، قومی، دینی/مذهبی، زبانی) ارزیابی می‌شود، و از سویی در همین راستا، به ابژه‌ی برنامه‌ریزی تکنوکراتیک و سیاست‌گذاری «دولت توسعه» فروکاهیده می‌شود، و در هر دو حالت سیاست زدایی شده و به یک نامسنله تبدیل می‌شود» (توفیق و یوسفی، ۱۴۰۰: ۱۴۸). بنابراین در چنین روایتی که دولت به عنوان کارگزار توسعه بهترین ابزار برای حل مسائل و مشکلات ناشی از خاص‌گرایی‌های پیشامدرن معرفی می‌شود واکنش‌های اجتماعی و جنبش‌هایی که در پیرامون در مقابله با سیاست‌های دولت شکل می‌گیرند به عنوان آسیب‌های اجتماعی و انحرافات که سبب ایجاد اختلال در مسیر توسعه می‌شوند درک می‌شود. از این رو در رویکردهای غالب امکان اندیشیدن به وضعیت‌های پیرامونی به عنوان وضعیت‌های دارای پتانسیل‌های دمکراتیک برای تغییر خلاقانه‌ی وضعیت موجود غیرممکن می‌شود. در مقابل این رویکرد دولت‌محور رجوع به آن دست از سنت‌های نظری که تلاش می‌کنند از منظر فرودستان و پیرامون به نابرابری‌ها بنگرند ضرورت پیدا می‌کند.

مفهوم «استعمار داخلی» از جمله مفاهیمی است که می‌تواند به عنوان مفهوم کمکی ذیل مدل مرکز-پیرامون به روشن نمودن رابطه‌ی نابرابر قومی درون دولت - ملت‌ها کمک کند. پابلو کازانووا^۱ از جمله محققانی بود که نظریه‌ی استعمار داخلی را برای تبیین نابرابری اقتصادی و سیاسی در درون کشورهای پیرامونی (مانند آمریکای لاتین) به کار گرفت. به نظر وی هدف نظریه‌ی استعمار داخلی نشان دادن چگونگی عملکرد استعمار به عنوان پدیده‌ای است که نه تنها بین‌المللی بلکه درون ملی نیز است. کازانووا برخی از ویژگی‌های وضعیت مستعمره را اینگونه برمی‌شمارد: «سرزمینی است که خودمختاری^۲ ندارد، نسبت به کلان‌شهری که ساکنان آن خود را اداره می‌کنند موقعیتی نابرابر دارد، اداره و مسئولیت مستعمره بر عهده دولتی است که بر آن مسلط است و ساکنان آن متعلق به نژاد و فرهنگ متفاوت از مردم مرکز هستند و معمولاً با زبان دیگری صحبت می‌کنند (کازانووا، ۱۹۶۵: ۲۹). مایکل هکتر^۳ (۱۹۷۵) نیز یکی دیگر از نظریه‌پردازان مطرح در حوزه‌ی استعمار داخلی است که در کتاب مشهور خود «استعمار داخلی» به گسترش این دیدگاه در سایر نقاط جهان از جمله اروپا کمک کرده است. وی با بررسی وضعیت گروه‌های ملی تحت ستم (ولز، اسکاتلند و ایرلند) در بریتانیا، رابطه‌ی این گروه‌ها با دولت بریتانیا را به عنوان رابطه‌ای مبتنی بر الگوی استعماری توضیح داده که در آن مرکز به لحاظ سیاسی بر پیرامون حاکم است و از نظر اقتصادی نیز به استثمار آن می‌پردازد. مفروضات اصلی این الگو را می‌توان به صورت زیر خلاصه نمود: در اثر مدرنیزاسیون در یک جغرافیای ملی واحد دو گروه به وجود می‌آید: گروه «توسعه یافته» و گروه «کمتر توسعه یافته» به ترتیبی که منابع و بهره‌مندی‌ها بین این دو گروه به شکل نابرابر توزیع می‌شود. مرکز می‌کوشد امتیازات را از طریق سیاست‌هایی که در پی نهادینه‌سازی نظام قشربندی موجود است تثبیت کند و به انحصار خود در آورد. همچنین تخصیص نقش‌های اجتماعی را به گونه‌ای تنظیم می‌کند که نقش‌های پراعتبارتر به اعضای خودش تعلق بگیرد. برعکس، اعضای گروه کمتر توسعه یافته از دسترسی به این نقش‌ها محروم می‌شوند. هکتر این سیستم قشربندی را «تقسیم فرهنگی کار»^۴ می‌نامد. به نظر هکتر صنعتی شدن مناطق پیرامونی، حتی اگر صورت بگیرد بسیار تخصصی و صادرات محور خواهد بود. به علاوه تصمیم‌گیری در مورد سرمایه‌گذاری، امور مالی و دستمزد مناطق پیرامونی در مرکز انجام می‌گیرد. وابستگی اقتصادی مناطق پیرامونی از طریق اقدامات قضایی، سیاسی و نظامی تقویت می‌شود و فقدان خدمات عمومی و استانداردهای پایین‌تر زندگی، ناامیدی را در پیرامون افزایش می‌دهد (هکتر، ۱۹۹۹ و اوزکریملی، ۱۳۸۳: ۱۲۵). بنابراین، هرگاه

1. Pablo Gonzalez Casanova
2. self-government
3. Michael Hechter
4. cultural division of labor

تفاوت‌های فرهنگی با نابرابری‌های اقتصادی تلفیق شوند و به تقسیم فرهنگی کار بیانجامد و علاوه بر این میزان مناسبی از ارتباطات بین اعضای گروه حاشیه با همدیگر وجود داشته باشد، شانس امکان جذب و ادغام جامعه پیرامونی در جامعه مرکز کاهش می‌یابد و منجر به تقویت هویت قومی فرودست/پیرامونی در برابر هویت ملی/مرکزی می‌شود. لازم به ذکر است مفهوم استعمار داخلی اخیراً از سوی برخی پژوهشگران ایرانی نیز برای تبیین چالش‌های قومیتی در ایران مورد توجه واقع شده است. سلیمانی و محمدپور (۲۰۲۰)، یوسفیان (۲۰۲۱) و ترکی (۱۳۹۹) در تحقیقات خود از این نظریه برای تبیین رابطه‌ی کردها (به عنوان یک قومیت پیرامونی) با مرکز بهره گرفته‌اند.

بر اساس تجارب تاریخی در چنین حالت‌هایی امکان شکل‌گیری یک «ناسیونالیسم پیرامونی»^۱ بسیار محتمل است، در ادبیات مربوط به ناسیونالیسم، ناسیونالیسم پیرامونی به عنوان تأکید عده‌ای از افراد که در یک قلمرو مشخصی درون یک دولت ملی زندگی می‌کنند بر متمایز بودن هویت شان از هویت حاکم تعریف می‌شود (ویلیامز، ۱۹۹۷: ۴۲۴). به لحاظ مفهومی ناسیونالیسم پیرامونی لزوماً به خواست تشکیل یک کشور مستقل مربوط نمی‌شود بلکه پدیده‌ی پیچیده‌ای است که طیف گسترده‌ای از ادعاهای سیاسی برای دفاع و محافظت از یک فرهنگ محلی، تأکید بر خودمختاری منطقه‌ای تا پیگیری جدایی کامل را در برمی‌گیرد (فوگن، ۲۰۱۷: ۲). ناسیونالیسم کاتالونیا و باسک در اسپانیا از جمله نمونه‌های بارز ناسیونالیسم پیرامونی در اروپا به شمار می‌آیند که بیش از دو قرن است در برابر سیاست‌های تمرکزگرایانه و استراتژی‌های ادغام دولت-ملت اسپانیا مقاومت کرده‌اند. ناسیونالیسم کردی نیز از جمله نمونه‌های بارز ناسیونالیسم پیرامونی در خاورمیانه به شمار می‌آید که در یک قرن گذشته در برابر ناسیونالیسم‌های دولت ساز در کشورهای ترکیه، سوریه، عراق و ایران مقاومت کرده است. اهمیت به میان آوردن بحث ناسیونالیسم پیرامونی در این بخش از این رو است که علاوه بر ساختارهای سیاسی و اقتصادی، ظهور اغلب جنبش‌های محیط زیستی در جوامع مختلف با جنبش‌های اجتماعی وسیعی که پیشتر یا همزمان با ظهور جنبش محیط زیستی وجود داشته‌اند پیوند دارد، برای نمونه «جنبش عدالت محیط زیستی»^۲ در آمریکا که جنبشی است علیه مصادیق محلی «نژاد پرستی محیط زیستی»^۳ پیوندهای محکمی با جنبش حقوق مدنی در دهه‌ی شصت دارد (الیپر، ۲۰۰۲). یا ظهور جنبش محیط زیستی در ایران و علی‌الخصوص مناطق مرکزی آن با جنبش اصلاح طلبی در دهه‌ی ۷۰ خورشیدی ارتباط دارد (فدایی، ۲۰۱۱). به همین ترتیب می‌توان ادعا نمود که جنبش‌های محیط زیستی در پیرامون ایران نیز با جنبش‌های پیشین یا جاری، که می‌توان آنها را در مواردی مانند کردستان ذیل ناسیونالیسم پیرامونی یا آنچه در ادبیات رایج ناسیونالیسم قومی خوانده می‌شود، در پیوند هستند.

۱-۳: فرودستی و محیط زیست‌گرایی فرودستان

مارتینز الیر^۴ در یک دسته‌بندی، جریان‌های محیط زیستی موجود را بر اساس موضوعاتی که این جریان‌ها بر آن متمرکز شده‌اند به سه دسته تقسیم می‌کند: دسته اول گروه‌هایی که بر طبیعت بکر و گونه‌های در حال انقراض تمرکز می‌کنند، دسته دوم آنهایی که بر مدیریت پایدار منابع از طریق پیشرفت‌های تکنولوژیک متمرکز هستند، و دسته سوم گروه‌هایی که بر درهم‌تنیدگی موضوعات محیط زیستی و معیشتی تأکید دارند و با ساختارهای نابرابر مخالفت می‌کنند. الیر دسته‌ی سوم را تحت عنوان «محیط زیست‌گرایی فقرا»^۵ نام‌گذاری می‌کند. با وجود این، می‌توان گفت که دسته بندی الیر جامع نیست چرا که محیط زیست‌گرایی فقرا، تنها بر یکی از وجوه فرودستی یعنی وجه اقتصادی آن تأکید می‌کند. در حالیکه در جهان کنونی اشکال مختلفی از روابط سلطه وجود دارد که در این روابط منقاد یا تابع بودن می‌تواند علل غیر اقتصادی نیز داشته باشد، ستم جنسیتی، قومیتی و نژادی از جمله‌ی این اشکال به شمار می‌آیند که روابط فرادستی و فرودستی متفاوتی از سلطه‌ی طبقاتی را تولید و بازتولید می‌کنند. اما در یک تقسیم‌بندی کلی‌تر می‌توان رویکردهای محیط زیستی را به دو جریان اصلی (رایج) و جریان فرودستان نیز تقسیم نمود. جریان اصلی بیشتر دغدغه‌های طبقات متوسط و بالای جامعه را بازنمایی می‌کند و موضوعات محیط زیستی را

1. Peripheral nationalism
2. Environmental Justice Movement
3. Environmental Racism
4. Martinez Alier
5. Environmentalism of The Poor

اغلب حول و حوش حفظ طبیعت و حفاظت از گونه‌های کمیاب و نادر پرندگان و حیوانات تعریف می‌کند. در مقابل محیط زیست‌گرایی فرودستان کلیت فضای زندگی اجتماعی و کیفیت آن را مورد توجه قرار می‌دهد و این نشان از آن دارد که در این رویکرد تعریف فربه‌تری از محیط زیست پیش‌فرض گرفته شده و مسئله‌ی محیط زیست را در زمینه‌ها و بسترهای سیاسی و اجتماعی تعریف می‌کند. اصطلاح محیط زیست‌گرایی فرودستان شامل اشکال مختلفی از محیط زیست‌گرایی‌های آلترناتیو را در بر می‌گیرد و به ما در مفهوم‌پردازی‌های دقیق‌تر جنبش‌های محیط زیستی در پیرامون یاری می‌رساند. علاوه بر این به نظر می‌رسد که کاربری مفهوم محیط زیست‌گرایی فرودستان برای توضیح وجوه تقاطعی ستم و نابرابری مناسب تر است (کایولا، ۲۰۱۸). برای روشن‌تر شدن مفهوم محیط زیست‌گرایی فرودستان لازم است ابتدا به طور مشخص به مفهوم فرودست بپردازیم تا از این طریق بتوانیم درک واضح‌تری از مفهوم محیط زیست‌گرایی فرودستان به دست دهیم. مفهوم فرودست برای اولین بار توسط آنتونیو گرامشی (۱۸۸۱-۱۹۳۷) متفکر و فعال سیاسی مارکسیست در مقاله‌ی «یادداشت‌هایی درباره‌ی تاریخ ایتالیا» که بعداً به عنوان بخشی از معروف‌ترین کتاب او یعنی «دفترهای زندان» چاپ شد، مطرح گردید. گرامشی با طرح مفهوم فرودستی و مرتبط نمودن آن با مفهوم هژمونی و فرهنگ، امکان‌های مناسبی را برای توسعه‌ی مارکسیسم که از تقلیل‌گرایی اقتصادی رنج می‌برد فراهم نمود. از منظر گرامشی طبقات فرودست اساساً به گروه‌هایی از مردم گفته می‌شود که در جامعه‌ای خاص از سلطه هژمونیک بخشی از نخبگان رنج می‌برند و به عنوان افراد یک ملت یا طبقه امکان‌های اولیه برای مشارکت در ساختن تاریخ و فرهنگ از آنها سلب شده است (لوی، ۲۰۱۲: ۵). اگرچه مُراد گرامشی از فرودست در آن زمان کارگران و دهقانانی بود که توسط حزب فاشیست ایتالیا تحت ستم و تبعیض قرار داشتند اما از این مفهوم برای نامیدن بسیاری دیگر از گروه‌های اجتماعی که به لحاظ نژادی، قومیتی و جنسیتی تحت هژمونی گروه یا طبقات دیگر و در یک رابطه‌ی سلطه قرار گرفته‌اند می‌توان استفاده نمود. اتفاقاً در اوایل دهه‌ی ۱۹۸۰ بود که گروه کوچکی از محققان مارکسیست متأثر از آثار گرامشی مفهوم فرودست را به مثابه‌ی یک مقوله‌ی تحلیلی جدید در تاریخ‌نگاری مدرن هندی به کار گرفتند. این گروه با وجود داشتن گرایش‌های مارکسیستی اما به چهارچوب‌های مارکسیستی رایج برای تعریف فرودست اتکا نکردند بلکه تعریفی موقعیت‌مند از ستم ارائه نمودند که بر اساس آن می‌توان با وضعیت‌های متفاوتی از روابطه سلطه مواجه شد که در نسبت با قومیت، جنسیت، طبقه یا هر شیوه‌ی دیگری از انقیاد باشد. هر چند لازم به تذکر است که در اینجا با یک انقیاد تام روبرو نیستیم؛ به پیروی از بوراوی (۱۳۹۳) که به تلفیق موضع نظری گرامشی (نسبت با «دولت») با موضع نظری پولانی (نسبت با «اقتصاد») پرداخته است می‌توان نشان داد که جامعه به صورت تام تحت انقیاد در نخواهد آمد. بوراوی «جامعه را به مثابه‌ی هستی غیر یکپارچه و نامنسجم، سیالی در میان دولت و اقتصاد، که در پیوستگی و تنش هم‌زمان با آن دو است، تقطیع شده، پاره‌پاره شده به شکل گروه‌های اجتماعی، و دارای چهره‌های ژانوسی می‌داند که هم‌چنان که جاهایی به توافق و بده‌بستان با این دو مشغول است، در جاهای دیگری علیه آن‌ها واکنش نشان می‌دهد و به دفاع از خود می‌پردازد (عنصری، ۱۴۰۰: ۸۵). در این نوشتار ما ضمن به کار گرفتن تعریف موقعیت‌مند از فرودستی که در برگزیده‌ی ستم ملی/قومیتی است همچنین این فرودستی را با ارجاع به بوراوی یک انقیاد تام در نظر نمی‌گیریم بلکه آن را منبع مقاومت در برابر قدرت حاکم می‌دانیم. مقاومتی که در عرصه‌های مختلف زندگی گروه فرودست (در اینجا کردها) مانند محیط زیست نیز منتشر شده است. در ادامه با بهره‌گیری از مباحث کایولا^۱ (۲۰۱۸) به توضیح ویژگی‌های محیط زیست‌گرایی فرودستان می‌پردازیم. اولین ویژگی جنبش‌های محیط زیست‌گرایی فرودستان این است که مدعی عدالت اجتماعی و برابری هستند به این معنا که عدالت مورد نظر آنها هم محیط زیستی است و هم عدالت اجتماعی است. از منظر محیط زیست‌گرایی فرودستان، فرودست‌سازی اجتماعی و محیط زیستی هر دو ابزارهایی هستند که نخبگان اقتصادی و سیاسی برای تداوم حکمرانی خود از آن‌ها بهره می‌برند (ایگان، ۲۰۰۲). گروه‌های فرودست در این کشمکش‌ها روابط قدرت نابرابر را به عنوان اصلی‌ترین تهدید برای معیشت و محیط زیست‌شان می‌دانند بنابراین تلاش می‌کنند تا هژمونی گروه حاکم را به چالش بکشند. دومین ویژگی محیط زیست‌گرایی فرودستان به نوع جامعه مرتبط می‌شود، بدین معنا که مبارزات محیط زیست‌گرایی فرودستان معمولاً از سوی افرادی انجام می‌گیرد که خود را به عنوان یک اجتماع یا جامعه تعریف می‌کنند و این تعریف که حاوی اشتراکات درونی‌شان و تفاوت‌هایشان با دیگران است بر یک هویت مشترک مبتنی است که البته در طی مبارزه و کشمکش با دیگری و توسعه‌ی آگاهی فرودستانه‌شان نیز دچار تغییر و تحول می‌شود. ویژگی سوم محیط زیست‌گرایی فرودستان به درک آنها از مفهوم محیط

زیست بازمی‌گردد. در محیط زیست‌گرایی رایج یا همان جریان اصلی که نیروی پیش‌برنده‌ی آنها اغلب نخبگان و طبقات با سرمایه‌های اقتصادی و فرهنگی بالا هستند محیط زیست تقریباً با طبیعت این‌همان می‌شود که در آن نوعی انسان‌محوری بر اساس دوگانه‌ی انسان/ طبیعت به چشم می‌خورد. در حالیکه در محیط زیست‌گرایی فرودستان مرزهای مفهوم محیط زیست فراخ‌تر است و هر چیزی که اجتماع انسانی را احاطه کرده باشد به عنوان محیط زیست قلمداد می‌شود. در اینجا محیط زیست با معیشت و رفاه و روابط قدرت گره می‌خورد و سیاسی می‌شود یا به عبارتی دیگر محیط زیست تبدیل به امری سیاسی می‌شود. بنابراین فرودستان تلاش می‌کنند تا از طریق مبارزات محیط زیستی که برای آنها نقطه‌ی اتصال زندگی و طبیعت و سیاست است به مقابله با هژمونی سیاسی - اقتصادی طبقه/گروه حاکم بپردازند.

۲-۳: اکوناسیونالیسم^۱

انواع مختلفی از گروه‌های فرودست هویتی مانند گروه‌های مذهبی، جنسیتی و طبقاتی و مشخصاً گروه‌های ملی/قومی می‌توانند زمینه و بنیان شکل‌گیری یک جنبش عدالت محیط زیست‌گرایی را فراهم کنند. در بسیاری از مناطق جهان، احساس هویت ملی مشترک می‌تواند یک هویت پیشینی فرودست را برای ایجاد جنبش محیط‌زیستی عدالت‌گرایانه فراهم کند (داوسون، ۲۰۰۰: ۲۶). اکوناسیونالیسم مفهومی برای بازنمایی پیوند یا همگرایی محیط زیست‌گرایی و ناسیونالیسم است. درهم‌تنیدگی هویت‌های فرودست و محیط‌زیست‌گرایی پدیده‌ی جدیدی نیست، دلبستگی خاص به زمین، گیاهان و جانوران اغلب در نوشته‌های نویسندگان ناسیونالیست پررنگ بوده و برای تقویت بسیج مردمی در راستای اهداف ناسیونالیستی یا میهن‌پرستانه نیز به کاررفته است (نُش، ۱۹۶۷). بنابراین از آنجاییکه جنبش‌های زیست محیطی بر حفاظت از زمین، قلمرو یا گروهی از مردم تأکید دارند، قرابت طبیعی بین اهداف زیست محیطی و ملی وجود دارد. برای نمونه در اواخر حیات اتحاد جماهیر شوروی هویت ملی جوامع غیر روسی در این اتحادیه مهم‌ترین پایگاه بسیج مردمی بود. اوکراین، جایی که هویت ملی در زیر دهه‌ها و حتی قرن‌ها روسی سازی مدفون بود، جنبش‌های ضدهسته‌ای زمین‌های را فراهم کردند که از طریق آن آگاهی ملی و شبکه‌های مهارت‌های بسیج اجتماعی شکل گرفت (داوسون، ۱۹۹۶: ۷۶). با رجوع به تجربه‌های تاریخی و حرکت‌های زنده‌ی کنونی در برخی از نقاط جهان متوجه می‌شویم که پیوند محیط‌زیست‌گرایی با گروه‌های هویتی فرودست و عدالت اجتماعی به پدیده‌ای گسترده تبدیل شده است. چنین نمونه‌هایی در ایالات متحده آمریکا، اتحاد جماهیر شوروی سابق، آمریکای لاتین، اروپای شرقی و آسیا نیز ظهور کرده است. به نظر می‌رسد که یک چهارچوب اساسی که محیط زیست و هویت را به هم پیوند می‌دهد در تمام دنیا در حال ظهور و گسترش است (داوسون، ۲۰۰۰: ۵۲).

محققان در یک دسته‌بندی رایج جنبش‌های اجتماعی را به دو دسته‌ی جنبش‌های قدیم و جدید تقسیم می‌کنند. در این دسته بندی، به جنبش‌های اجتماعی مانند جنبش‌های کارگری و جنبش‌های ناسیونالیستی که از حمایت گسترده‌ی مردمی برخوردارند و عموماً به دنبال کسب قدرت سیاسی هستند جنبش‌های قدیم (کلاسیک) می‌گویند و به جنبش‌هایی که بر موضوع خاصی تمرکز می‌کنند و دارای پایگاه اجتماعی محدودی هستند جنبش‌های جدید می‌گویند. بر این اساس این دسته بندی جنبش‌های ناسیونالیستی و جنبش‌های محیط زیستی به ترتیب به عنوان جنبش‌های قدیم و جدید در نظر گرفته می‌شوند. با این حال میان جنبش‌های ناسیونالیستی و محیط زیست‌گرایی اشکال متفاوتی از رابطه وجود دارد. برخی از پژوهشگران این حوزه معتقدند که جنبش‌های ناسیونالیستی برای مشروعیت بخشیدن به نارضایتی‌های سیاسی خود و تقویت حمایت سیاسی‌شان به مصادره گفتمان محیط زیستی می‌پردازند (هامیلتون، ۲۰۰۲). در مواردی نیز ممکن است شرایط ساختاری یک جامعه (در وضعیت‌هایی که حاکمیت غیر دموکراتیک است) ناسیونالیست‌ها را مجبور به پنهان کردن مقاصدشان در پشت موضوعات محیط زیستی کند. یا در برخی از جوامع احساس هویت ملی و تمایز نسبت به دیگری آنچنان قوی است که ناسیونالیست‌ها را به سمت حرکت‌های محیط‌زیستی که در پی حفاظت از طبیعت و مکان زندگی یک ملت است سوق می‌دهد. علاوه بر این، سابقه‌ی خصومت میان دو دولت-ملت که درگیر رقابت‌های زیست‌محیطی در سطح منطقه‌ای هستند نیز ممکن است سبب افزایش پتانسیل‌های اکوناسیونالیسم شود (داوسون، ۱۹۹۶). در ارتباط با پیامدهای احتمالی ارتباط میان محیط زیست‌گرایی و

ناسیونالیسم، آونر د شالیت^۱ ضمن اشاره به جنبه‌های منفی این رابطه معتقد است ناسیونالیسم و محیط زیست‌گرایی همچنان از جنبه‌ی مثبت نیز می‌توانند به سه طریق با همدیگر به گفتگو بپردازند؛ ناسیونالیسم همبستگی و مسئولیت هموطنان در قبال یکدیگر را تقویت می‌کند، حفظ میراث ملی را ترویج می‌کند و احساس تعهد نسبت به نسل‌های آینده را تقویت می‌کند. این سه مورد همگی در سطح اندیشه، سازگاری ناسیونالیسم و محیط زیست‌گرایی را امری منطقی و ممکن نشان می‌دهد (مالوی، ۲۰۰۹: ۳۲۸). بنابراین از آنجایی که اشکال مختلف رابطه میان جنبش‌های ناسیونالیستی و محیط زیست‌گرایی به واسطه تمرکز بر سرزمین مشخص در سطح گفتمانی و سیاسی برقرار می‌شود، می‌توان گفت اکوناسیونالیسم به عنوان یک ابزار مفهومی این قابلیت را دارد که جنبش‌ها و حرکت‌های محیط زیستی را در مناطقی که هویت‌های ملی فرودست درگیر مسائل محیط‌زیستی هستند توضیح دهد.

۳-۳: محیط زیست‌گرایی به مثابه‌ی جنبش اجتماعی جدید

اصطلاح جنبش‌های اجتماعی جدید برای ایجاد تمایز بین جنبش‌های نهادینه شده‌ی قدیمی (مانند جنبش کارگری و جنبش‌های رهایی بخش ملی) و کنش‌های جمعی جدید ابداع شد. این تمایز به تغییرات اساسی در ساختار اجتماعی و پیدایش نوع جدیدی از جامعه اشاره دارد. تئوری جنبش‌های اجتماعی جدید بر این نکته تأکید دارد که در جنبش‌های جدید به لحاظ تاریخی عناصر جدیدی وجود دارند که آنها را از جنبش‌های قدیمی متمایز می‌سازد (فدایی، ۲۰۱۲: ۲۵). در اروپا، رویکرد جنبش‌های اجتماعی جدید در آثار نظریه‌پردازانی همچون آلن تورن، آلبرتو ملوچی، یورگن هابرماس، کلاوس اوفه و ارنستو لاکلائو برای توضیح علل شکل‌گیری کنش‌های جمعی مربوط به زنان، محیط زیست، حقوق بشر و همجنس‌گرایی ظهور کرد. نظریه جنبش‌های اجتماعی جدید ریشه در سنت‌های نظریه اجتماعی و فلسفه سیاسی در اروپا دارد. این رویکرد تا حد زیادی در واکنش به ناکافی بودن رویکرد مارکسیسم کلاسیک برای تحلیل کنش‌های جمعی ظهور پیدا کرد. در مارکسیسم کلاسیک تأکید بر تعیین‌کنندگی اقتصاد به نوعی تقلیل‌گرایی انجامید که در آن تلاش می‌شد تا هر نوع کنش جمعی بر اساس تضاد کار و سرمایه تحلیل شود، به طوریکه ستیز طبقاتی مهمترین ستیز اجتماعی به حساب می‌آید و رهایی بخشی رسالت تاریخی طبقه‌ی پرولتاریا می‌باشد. در مقابل این رویکرد، نظریه‌های جنبش‌های اجتماعی جدید ریشه‌ی بسیاری از کنش‌های جمعی را در منطق دیگری می‌دانند که در آن ساحت‌هایی مانند ایدئولوژی، سیاست و فرهنگ برجسته می‌شوند، بنابراین در چنین رویکردی هویت‌هایی مانند جنسیت و قومیت نیز می‌توانند به عرصه تضاد اجتماعی تبدیل شوند. بیوچلر (۱۹۹۵) مضامینی را که بوسیله‌ی آنها می‌توان جنبش‌های اجتماعی جدید را شناسایی کرد در یک دسته بندی کلی این چنین ارائه می‌کند: یک) تأکید بر کنش‌های سمبولیک در جامعه مدنی یا فضای فرهنگی به عنوان یک حوزه کلی برای کنش‌های جمعی در کنار کنش ابزاری در دولت یا فضای سیاسی، دو) تأکید بر فرایندهای خود مدیریتی تا استراتژی‌های حداکثر نفوذ یا کسب قدرت، سه) تأکید بر ماهیت برساختی نارضایتی و اهمیت ایدئولوژی و گفتمان، چهار) تأکید بر تاثیر شبکه‌های پنهانی، مخفی و موقتی که در زیر کنش‌های جمعی عمل می‌کنند به جای سازمان‌های مرکزگرایی که بسیج می‌کنند (بیوچلر، ۱۹۹۵: ۴۴). کلاوس اوفه چهار نمونه از جنبش‌های اجتماعی جدید که به نظر وی مهمترین جنبش‌های جدید هستند و در بسیج کیفی و تاثیر سیاسی موفق عمل کرده‌اند اینگونه دسته‌بندی می‌کند: جنبش‌های اکولوژیک یا محیط زیست‌گرا، که دغدغهای آنها نه فقط مربوط به طبیعت بلکه محیط زیست شهری را نیز در برمی‌گیرد. جنبش‌های حقوق بشری؛ بویژه جنبش فمینیستی که برای حفاظت از هویت و کرامت و رفتار برابر با افرادی که هویت آنها بواسطه جنسیت تعریف می‌شود، مبارزه می‌کنند؛ جنبش‌های صلح‌طلب و ضد جنگ؛ و جنبش‌های طرفدار یا درگیر در شیوه‌های «جایگزین» یا «جماعتی» تولید و توزیع کالاها و خدمات (اوفه، ۱۳۸۶). یکی از عناصر مهم جنبش‌های جدید که برای مفهوم‌پردازی جنبش‌های محیط زیستی در پیرامون هم کارایی دارد شیوه‌ی کنش آنهاست. به نظر اوفه این عنصر دو وجه دارد. «شیوه درونی کنش» یعنی شیوه‌ای که افراد بوسیله‌ی آن برای ساختن یک جمع عمل می‌کنند و «شیوه بیرونی کنش»، روش‌هایی که بوسیله‌ی آن با جهان بیرونی و رقبایشان روبرو می‌شوند. او در تشریح این دو شیوه و مقایسه‌ی آنها با شیوه‌ی قدیم می‌گوید در حالیکه در کنش‌های سیاسی رسمی در بهترین شرایط نقش‌های عضویتی، برنامه‌ها، پلات‌فرم‌ها، بازنمایی‌ها، مقامات، نیروهای اجرایی و اقتضانات عضویتی اصلی وجود دارد، جنبش‌های اجتماعی جدید در بردارنده‌ی مشارکت کنندگان، کمپین‌ها،

¹ Avner De-Shalit

سخنگویان، شبکه‌ها، کمک‌کنندگان داوطلب، و اعانه‌ها می‌باشد. درباره‌ی شیوه‌ی بیرونی کنش، تاکتیک‌ها و مطالبات معترضان نشان می‌دهد که گروه بسیج شده‌ی (بالفعل یا بالقوه) کنشگران خود را به مثابه یک اتحاد موقت و بیشتر اوقات حول مخالفت با یک موضوع خاص در نظر می‌گیرند (بجای یک گروه همبسته سازمانی و حتی ایدئولوژیک) که فضای مناسبی برای تنوع وسیعی از اقدامات مشروع و باورها در میان اعتراض‌کنندگان ایجاد می‌کند (اوفه، ۱۳۸۶: ۱۹۴).

۴- بحث و نتیجه‌گیری

در جهان امروز شیوه‌ی تولید سرمایه‌داری برای کسب سود و انباشت بیشتر از طریق استثمار و کلاسی کردن هر چه بیشتر عرصه‌ی‌های مختلف زندگی، و سیستم دولت - ملت برای استعمار مناطق پیرامونی جهت بازتولید رابطه‌ی نابرابر مرکز-پیرامون، منجر به افزایش روز افزون تخریب محیط زیست شده‌اند. همزمان با این عملکرد مشترک و مخرب، جنبش‌های مقاومت در برابر این ویرانگری‌ها نیز در حال گسترش است. در این مقاله کوشش شد تا با معرفی چند مفهوم کاربردی که از نظریه‌های مرکز-پیرامون، محیط زیست‌گرایی فرودستان و جنبش‌های اجتماعی جدید انتخاب شده‌اند، امکانات نظری و مفهومی لازم برای توضیح یکی از انواع جنبش‌های محیط زیستی در وضعیت‌هایی که به تعبیر روکان وضعیت‌های پیرامونی هستند فراهم آید و به توسعه‌ی مباحث مربوط به محیط زیست‌گرایی در ایران کمک شود.

محیط زیست‌گرایی از سوی نظریه‌پردازان جنبش‌های اجتماعی ذیل جنبش‌های اجتماعی جدید دسته‌بندی می‌شود، این نظریه‌پردازان برای توضیح بسترها و زمینه‌های ظهور چنین جنبش‌هایی به تغییرات ساختاری درون جوامع اروپایی رجوع می‌کنند که در بسیاری از وضعیت‌های غیر غربی، تغییرات مشابه آن تجربه روی نداده است. برای مثال، آلن تورن یکی از مهمترین نظریه‌پردازان جنبش‌های اجتماعی جدید معتقد است شرط اصلی شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی آگاهی به این امر است که ما در حال ورود به نوع جدیدی از حیات اجتماعی هستیم. در طول دهه‌ی شصت و هفتاد میلادی بحران ارزش‌های صنعتی موجب رواج ایده جامعه‌ی پسا صنعتی شده است. به نظر تورن جامعه پسا صنعتی باید به عنوان فرهنگ جدید و عرصه‌ای برای تضادها و جنبش‌های جدید تعریف شود که تحقیق و توسعه، پردازش اطلاعات، علم و رسانه‌های جمعی از مولفه‌های اصلی آن است (تورن، ۱۳۸۶). آلبرتو ملوچی دیگر نظریه‌پرداز جنبش‌های اجتماعی جدید است که همچون آلن تورن تلاش کرده تا ریشه‌های این جنبش‌ها را بر اساس فرض تفاوت ساختارهای جامعه صنعتی و پسا صنعتی توضیح دهد. وی برای توضیح جامعه‌ی پسا صنعتی از مفهومی که خودش ابداع کرده است یعنی «جامعه پیچیده» استفاده می‌کند و جنبش‌های اجتماعی جدید را درون این چهارچوب بررسی می‌کند (ملوچی، ۱۹۹۶). بنابراین، نظریه‌پردازان جنبش‌های اجتماعی جدید از وضعیتی تحت عنوان جامعه‌ی پسا صنعتی صحبت می‌کنند که در بیشتر کشورهای غیر غربی و پیرامونی نمی‌توان عناصر اصلی این وضعیت را مشاهده نمود. این در حالیست که ما همزمان در وضعیت‌های غیر غربی و حتی در جوامع پیرامونی درون آنها با جنبش‌هایی مانند جنبش محیط زیستی روبرو هستیم که علیرغم ارتباط با جنبش‌های کلاسیک و گسترده‌ی قبلی درون جامعه‌ی خود، به لحاظ فرم و محتوا از آن جنبش‌ها متفاوت هستند، و البته ذیل جنبش اجتماعی جدید هم می‌توانند قرار بگیرند. برای حل مشکل مفهوم‌پردازی این پدیده‌ی جدید در موقعیت‌های پیرامونی، این نوشتار پیشنهاد می‌کند که مفاهیم و نظریه‌های مرکز-پیرامون، محیط زیست‌گرایی فرودستان و جنبش‌های اجتماعی جدید با اتخاذ رویکرد تعیین چند بعدی برای توضیح عوامل ساختاری ظهور محیط زیست‌گرایی در پیرامون مورد استفاده قرار بگیرند. بدین ترتیب که از مدل مرکز-پیرامون و مشخصاً مفهوم استعمار داخلی می‌توان برای توضیح نوع رابطه‌ی دولت مرکزی و یک جغرافیای پیرامونی مانند کردستان که مردم آن به لحاظ هویت قومی متفاوت از هویت حاکم هستند استفاده کرد. بر اساس مفهوم استعمار داخلی دولت مرکزی منابع طبیعی و نیروی کار پیرامون را جهت انباشت سرمایه در مرکز به کار می‌گیرد و همزمان به لحاظ سیاسی امکان اداره‌ی جغرافیای پیرامون را از مردم آن سلب می‌کند و زمینه‌های گسترش و تقویت فرهنگ و زبان مادری مردم پیرامون را نیز فراهم نمی‌کند. این وضعیت در بسیاری از مواقع سبب بوجود آمدن جنبش‌های گسترده‌ی مقاومت پیرامونی (از نوع جنبش کلاسیک) علیه سیاست‌های مرکز‌گرایانه می‌شود که می‌توان آن را تحت عنوان ناسیونالیسم قوم‌گرایانه پیرامونی نامگذاری کرد، یعنی گفتمان و کردارهایی که در برابر سلطه‌ی هویت حاکم و ادغام در فرهنگ مسلط ایستادگی می‌کند. جنبش کردی ایران در طول یک قرن گذشته یکی

از نمونه‌های این شکل از گفتمان و عمل است. در چنین وضعیتی ما با دو عامل متعین کننده (سیاست استعماری دولت مرکزی و مقاومت مردم پیرامون) روبرو هستیم که ظهور هر جنبش جدید دیگری درون این وضعیت را می‌تواند تحت تاثیر خود قرار دهد. برای مثال زمانی که یک موضوع جدید مانند محیط زیست در چنین وضعیتی به مسئله تبدیل می‌شود علیرغم نو بودگی آن اما بدون ارتباط با بستر اقتصادی-سیاسی آن وضعیت نیست. یکی از واکنش‌های محتمل به بحران محیط زیستی در موقعیت‌هایی که به سبب هویتی به پیرامون تبدیل شده است اکوناسیونالیسم/اکواتنیسیستی خواهد بود که در برگیرنده‌ی رابطه‌ی میان هویت ملی/قومی و محیط زیست‌گرایی است. به این معنا مردمی که درون یک واحد ملی احساس تبعیض قومی می‌کنند ممکن است تخریب محیط زیست شان توسط دولت را نیز به مانند دیگر عرصه‌های زندگی خود (اقتصاد، سیاست، فرهنگ) به مثابه‌ی یک سیاست استعماری درک کنند. از این رو اکوناسیونالیسم/اکواتنیسیستی می‌تواند توضیح دهنده‌ی این شکل از محیط زیست‌گرایی پیرامونی باشد که به مانند دیگر اشکال محیط زیست‌گرایی فرودستان با سیاست و زندگی پیوند عمیقی دارند. همچنین جنبش‌های محیط زیستی علیرغم اینکه تحت تاثیر بسترهای اقتصادی-سیاسی در وضعیت‌های مشخص هستند و با جنبش‌های کلاسیک نیز نسبت‌هایی برقرار می‌کنند و شباهت‌هایی نیز با آنها دارند اما به غیر از متفاوت بودن موضوعی که حول آن متمرکز هستند (یعنی موضوع محیط زیست)، به لحاظ فرم کنش نیز در بسیاری از مواقع متفاوت از جنبش‌های کلاسیک هستند. در واقع شیوه‌ی کنش این جنبش‌ها است که آن‌ها را در زمره‌ی جنبش‌های اجتماعی جدید قرار می‌دهد. توضیح این تفاوت در شیوه‌ی کنش نیز در این مقاله با رجوع به نظریه‌ی جنبش‌های اجتماعی جدید و دو مفهوم استخراج شده از آن یعنی شیوه‌های درونی کنش و شیوه‌های بیرونی پیشنهاد شده است. با توجه به مفاهیمی که از نظر گذشت چارچوب مفهومی پیشنهادی در مطالعه‌ی پیش‌رو به این ترتیب است که مدل مرکز-پیرامون، استعمار داخلی و ناسیونالیسم پیرامونی می‌تواند برای توضیح رابطه‌ی نابرابر میان مرکز با پیرامون استفاده شود. همچنین از مفهوم محیط زیست‌گرایی فرودستان و مفهوم اکوناسیونالیسم که رابطه‌ی میان فرودستی قومی و محیط زیست را تئوریزه می‌کند، برای پاسخ‌دادن به پرسش‌هایی که در ارتباط با خاص‌بودگی‌های جنبش محیط زیستی در پیرامون مطرح است می‌توان بهره برد. به علاوه، برای توضیح درباره فضای ساختاری و مکانیسم عمل انجمن‌ها و حرکت‌های محیط زیستی به عنوان یکی از انواع جنبش‌های اجتماعی جدید نیز می‌توان از مفاهیم شیوه‌های درونی کنش و شیوه‌های بیرونی کنش استفاده کرد.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

در پژوهش حاضر تمامی اصول اخلاق پژوهش رعایت شده است.

حامی مالی

هزینه‌های مطالعه حاضر توسط نویسندگان مقاله تامین شد.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان مقاله حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع بوده است.

منابع

آلتوسر، لویی. (۱۳۹۴). *تناقض و تعیین چندبعدی*. ترجمه و تلخیص: هدایت نصیری و آرش حیدری. تهران: انتشارات تیسرا.

- اوز کریملی، اموت. (۱۳۸۳). نظریه‌های ناسیونالیسم. ترجمه‌ی محمد علی قاسمی. تهران: تمدن ایرانی.
- اوفه، کلاوس. (۱۳۸۶). جنبش‌های اجتماعی جدید: به‌چالش‌کشیدن مرزهای سیاست نهادین. در علی حاجلی (مترجم). فهم و مطالعه جنبش‌های اجتماعی جدید (صص ۲۳۳-۱۸۱). تهران: انتشارات جامعه و فرهنگ.
- باقری، سحر. (۱۳۹۵). بررسی تاثیر تنوع قومی بر رشد اقتصادی استان‌ها در ایران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته توسعه اقتصادی و برنامه ریزی، دانشگاه الزهرا دانشکده علوم اقتصادی و اجتماعی.
- بوراوی، مایکل. (۱۳۹۳). مارکسیسم جامعه‌شناسانه: هم‌گرایی آنتونیو گرامشی و کارل پولانی. برگردان محمد مالجو. نشر نی.
- ترکی، حسین. (۱۳۹۹). بررسی عوامل سیاسی-اقتصادی موثر بر چالش‌های قومیتی (قوم کرد ایران). فصلنامه تخصصی علوم سیاسی. ۱۶(۵۰): ۱-۲۰.
- توفیق، ابراهیم و یوسفی، مهدی. (۱۴۰۰). سیاست فضا و سرایت «کورپیرامونی»: پاره‌هایی درباره‌ی تهران محوری. در پیرامون مشروطه. تهران: گام نو.
- جوادی‌زاده‌اقدام، شفیق و محمدی، جمال. (۱۴۰۰). فرهنگ مصرفی و تخریب طبیعت: رویکرد انجمن‌های زیست محیطی به بحران زیست بوم (مطالعه‌ی موردی: انجمن سبز چیا، مریوان). فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر. ۳(۲): ۱۲۳-۱۴۸.
- زائری، قاسم و محمدی، انور. (۱۳۹۹). تحلیل گفتمان فرهنگ زیست‌محیطی در ایران. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۲(۱): ۱۲۷-۱۰۶.
- روحي، مراد. (۱۴۰۰). کردستان پیشامدرن: تبارشناسی تجربه‌ی انقلاب مشروطه در کردستان ایران. در پیرامون مشروطه، تهران: گام نو.
- عنصری، علی‌مراد. (۱۴۰۰). شکل زندگی مردان فرودست: دست‌فروشی، کول‌بری، کارگری فصلی. تهران: کتاب برادر.
- کشاوری، سعید. (۱۳۹۶). تبیین جامعه‌شناختی مشارکت در جنبش‌های محیط زیستی: مورد جنبش رفتارگران طبیعت در ایران. رساله‌ی دکتری در رشته جامعه‌شناسی، دانشکده اقتصاد، مدیریت و علوم اجتماعی دانشگاه شیراز.
- لاکلاو، ارنستو. (۱۴۰۰). پوپولیسم (درباره‌ی عقل پوپولیستی). ترجمه‌ی مراد فرهادپور و جواد گنجی. تهران: انتشارات مرکز.
- لاکلاو، ارنستو و موفه، شان‌تال. (۱۳۹۲). هژمونی و استراتژی سوسیالیستی. ترجمه: محمد رضائی. تهران: نشر ثالث.
- فیض‌پور، محمدعلی و سامان‌پور، زهره (۱۳۹۶). توسعه صنعتی و محرومیت در مناطق ایران: ۱۳۸۸-۱۳۹۲. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی. ۳۲(۱): ۵۱-۶۳.
- ملکی، امیر؛ صالحی، صادق؛ ربیعی، علی و یازرلو، رضا. (۱۳۹۶). مطالعه تطبیقی الگوهای جهانی گفتمان زیست محیطی با وضعیت ایران. نشریه مدیریت شهری. ۱۶(۳): ۱۷۲-۱۴۵.
- ولی، عباس و روحی، مراد. (۱۳۹۹). میان نظم حاکم و گست دموکراتیک: تاملاتی بر آثار همه‌گیری کووید ۱۹ بر روزها. سایت نقد اقتصاد سیاسی.

References

- Afrasiabi, K. (2003). The Environmental Movement in Iran: Perspective From below and above, *Middle East Journal*, Summer, 2003, Vol. 57, No. 3 (Summer, 2003), pp. 432-448.
- Aghajanian, A. (1983). Ethnic inequality in Iran: an overview. *International Journal of Middle East Studies*. 15(2), 211-224.
- Alier, J. M. (2002). *The Environmentalism of the Poor: A Study of Ecological Conflicts and Valuation*. Edward Elgar.
- Barca, S. (2012). On working-class environmentalism: a historical and transnational overview. 4(2). 61-80.
- Buechler, S. M. (1995). New Social Movement Theories, *The Sociological Quarterly*, 36(3), 441-464.

- Bullard, R. D. (1993). Anatomy of Environmental Racism and the Environmental Justice Movement. In *Confronting Environmental Racism Voices from the Grassroots*, edited by R. D. Bullard, 15–40. Boston: South End Press.
- Cayuela, S. R. (2018). Subaltern Environmentalism in Can Sant Joan. In *Through the Working Class, Ecology and Society Investigated Through the Lens of Labour*, edited by S. Cristiano, 35–52.
- Casanova, P. G. (1965). Internal colonialism and national development. *Studies in comparative international development*, 1(4), 27-37.
- Dawson, J. (1996). *Eco-Nationalism: Anti-Nuclear Activism and National Identity in Russia, Lithuania, and Ukraine*, Duke University Press.
- Dawson, J. (2000). The two faces of environmental justice: Lessons from the eco nationalist phenomenon, *Environmental Politics*, 9:2, 22-60.
- Egan, M. (2002). Subaltern Environmentalism in the United States: A Historiographic Review. *Environment and History* 8: 21–41.
- Fadaee, S. (2011). Environmental Movement in Iran: Application of the New Social Movement Theory in The Non-European Context. *Social Change*. 41(1). 79-96.
- Fogn, B. (2017). One Country, Two Nationalisms: Center-Periphery Relations between Mainland China and Hong Kong, 1997–2016. *Modern China*. 43(5). 1-37.
- Hamilton, P. (2002). The Greening of Nationalism: Nationalising Nature in Europe', *Environmental Politics*, 11(2).27–48.
- Hassaniyan, A. (2021). The environmentalism of the subalterns: a case study of environmental activism in Eastern Kurdistan/Rojhelat, *Local Environment*, 26(8). 930-947.
- Hechter, M. (1975). *Internal Colonialism the Celtic Fringe in British National Development*. Routledge & Kegan Paul, London.
- Louaim, El H. (2012). Retracing the concept of the subaltern from Gramsci to Spivak: Historical developments and new applications. *African Journal of History and Culture*. 4(1). 4-8.
- Malloy, T. (2009). Minority Environmentalism and Econationalism in the Baltics: Green Citizenship in the making? *Journal of Baltic Studies*, 40(3). 375-395.
- Nash, R. F. N. ([1967] 2014). *Wilderness and the American Mind*. New Haven (CT): Yale University Press.
- Williams, M. (1997). Peripheral nationalism in the European Union. 423–34 in Tony Spybey (ed.), *Britain in Europe: An Introduction to Sociology*. London: Routledge.
- Wright, T. (1991). Center-Periphery Relations and Ethnic Conflict in Pakistan: Sindhis, Muhajirs, and Punjabis, *Comparative Politics*, Vol. 23, No. 3, pp. 299-312.
- Yosefian, N. (2021). *Recentralization in Peripheral Dependency Structure: Socioeconomic and Ethnic Dynamics of Free-Trade Zones in Iran*. (PhD dissertation, California University).